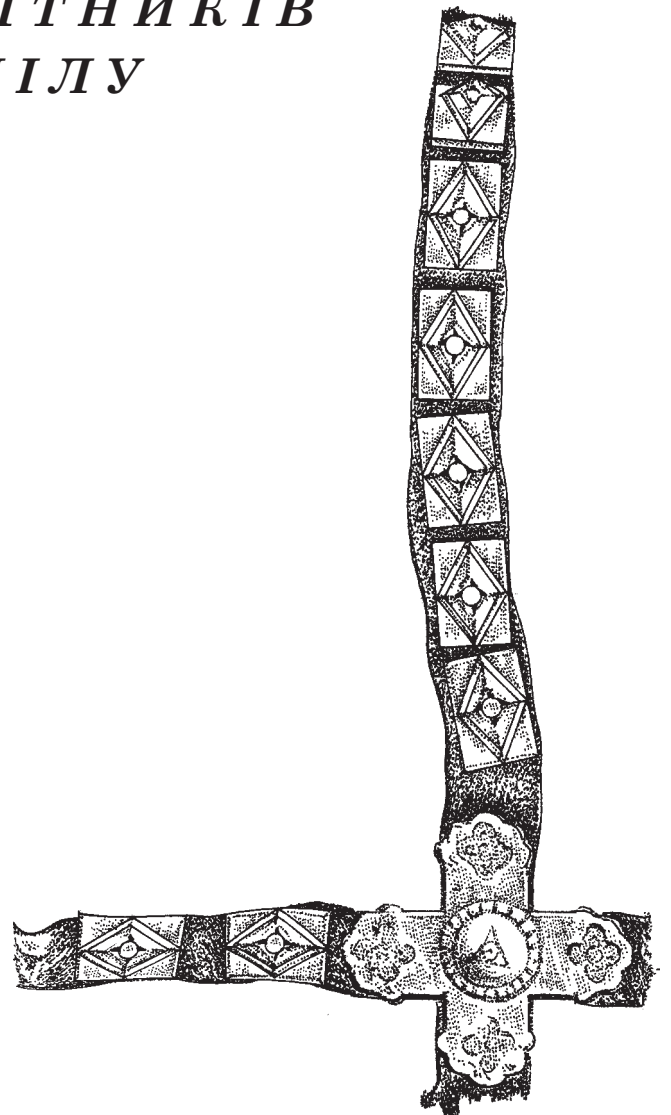

*РОБОТИ
СПІВРОБІТНИКІВ
ВІДДІЛУ*

С. О. Біляєва

(Київ)

РЕЗУЛЬТАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ ОСМАНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Статтю присвячено огляду результатів авторських історико-археологічних досліджень пам'яток османського періоду Північного Причорномор'я, їх значення для формування нового бачення міжкультурних стосунків східнослов'янського та близькосхідного світів. Запропоновані перспективні напрямки подальшого вивчення проблематики.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, Османське панування, Очаків, Аккерманська фортеця, 16—18 ст., методика вивчення, архітектурно-будівельна періодизація фортифікацій, колекції артефактів, перспективи досліджень.

З розвитком історичної археології у світовій науці формуються нові теоретико-методологічні підходи щодо її ролі у вивченні комплексу глобальних та регіональних соціально-економічних проблем, зокрема перехідного періоду від середньовіччя до нового часу, кореляції матеріалів розкопок з даними писемних джерел. Все більша увага приділяється вивченню взаємовідносин культур євразійського простору, які мали провідне значення у становленні відносин та менталітету Нового світу, подоланні середньовічної замкненості у соціумах Старих імперій. Набувають надзвичайної актуальності можливості археології у фіксації реальних змін у сфері матеріальної культури, вивчення сукупностей артефактів, характерних елітним та неелітним групам суспільства. Тому, не випадково в останнє десятиліття ХХ ст. спостерігається зростання інтересу до археології Османської імперії.

Наприкінці 80-х — на початку 90-х років минулого століття формування нового наукового напрямку — вивчення османських пам'яток Північного Причорномор'я відбувається і в Україні. Нові науково-методичні завдання досліджень були взаємопов'язані із змінами у ідеологічному спрямуванні суспільно-політичної думки, становленні нового бачення проблемних ситуацій минулого, можливостей розвитку

тюркології після багатьох років хіатусу, подолання застарілого і навіть заполітизованого підходу до взаємовідносин кочових та осілих суспільств, оцінки цивілізацій Заходу і Сходу.

Суттєві зміни мали місце як на рівні накопичення інформації, так й у запровадженні стаціонарних досліджень. Замість пасивного колекціонування артефактів та в процесі вивчення культурних нашарувань різних хронологічних періодів, що почалося ще у 19 столітті, фіксації місцезнаходжень османських матеріалів під час розвідок та розкопок пам'яток інших часів¹, був чітко визначений новий стратегічний напрямок досліджень: цілеспрямований пошук, обстеження та вивчення пам'яток османської присутності на терені України. Розпочинається застосування планомірного міждисциплінарного підходу до вивчення історико-архітектурних та археологічних комплексів. Значною мірою воно виходить на рівень міжнародних проектів за участю провідних вчених різних країн, застосування новітнього технічного забезпечення, останніх розробок світової науки у галузі методик та технологій. Саме такий підхід був застосований у багаторічних авторських дослідженнях осередків османської присутності у Північному Причорномор'ї, таких як Очаків (Миколаївська обл.) та Білгород-Дністровський з Аккерманською фортецею (Одеська обл.).

У 1989 р. експедицією Інституту археології НАН України (кер. С.О. Біляєва) були розпочаті дослідження у м. Очаків. Значного розширення масштаби досліджень набули у 1997—1998 рр. під час роботи Міжнародної українсько-турецької експедиції Інституту археології НАН України та Турецького історичного товариства під керівництвом С.О. Біляєвої з українського боку та Б. Ерсоє з турецько-

1. Історії вивчення регіону присвячено спеціальну працю, яка знаходиться у друці.

го. Роботи були продовжені у 1999, 2003—2004 рр. та 2008—2009 рр. Південною Середньовічною експедицією ІА НАНУ (кер. С.О. Біляєва). За роки досліджень в експедиції брали участь провідні дослідники Інституту археології: к. і. н. Ю.В. Болтрик, к. і. н. Л.І. Виногородська, м. н. с. І.С. Вітрик, к. і. н. О.П. Журавльов, к. і. н. М.М. Ієвлев, м. н. с. І.В. Карашевич, к. і. н. О.В. Комар, к. і. н. О.В. Колибенко, к. і. н. В.М. Корпусова, м. н. с. В.В. Назаров, к. і. н. Т.О. Назарова, д.б.н. Г.О. Пашкевич, д. і. н. А.Т. Сміленко, д. і. н. О.В. Сухобоков, к. і. н. О.Є. Фіалко, колишній співробітник Інституту В.М. Якубов та ін.

Вже перші розвідки засвідчили наявність потужного культурного шару в історичній частині міста. Але у зв'язку з тим, що зовнішні будівельні залишки Очаківської фортеці вже не існують, територія історичного центру щільно забудована, локалізація колишніх укріплень потребувала проведення комплексу робіт, які включали: фіксацію топографічних ознак, що збереглися, даних розкопок та писемних джерел, зокрема карт та планів Очаківської фортеці і міста в цілому. Подекуди у зруйнованому вигляді на пагорбах були зафіксовані скупчення будівельного сміття, потужні нашарування культурних залишків після зсуву ґрунту. У льохах будинків мешканців міста інколи простежені фрагменти колишніх стін фортеці. За методикою одноаспектного порівняння планів Очакова та Очаківської фортеці Озі 18—19 ст. (архітектор Г. Яременко), на основі збереження основних контурів берегової смуги Дніпро-Бузького лиману та Чорного моря в районі міста, вперше отриманий історико-топографічний план Очакова з уточненою локалізацією фортеці Озі (Біляєва 1996, с. 40—42). До території фортеці входила і ділянка, яка була розташована навколо будинку колишньої синагоги, відомої ще з середини 19 ст. Співставленням матеріалів розкопок, османських архівних документів, планів Очакова 18 ст. встановлено, що вона є частиною території фортеці Озі та Старої фортеці, на місці якої кримським ханом Менглі Гіреєм було поставлено нові укріплення у 1492 р. Багаторічні розкопки дозволили отримати важливі дані щодо хронологічної періодизації забудови. Вперше вдалося отримати матеріали, що дозволяють встановити нові етапи заселення та історичного розвитку міста.

Значна кількість матеріалів у закритих комплексах відноситься до античного часу. Вони зафіксовані на різних ділянках розкопок: у центральній частині міста (ділянка Синагога та ділянка Левада), так і в районі Морського порту, де знайдені будівельні залишки та артефакти 6 ст. до н. е.

Найбільш ранній етап середньовічної історії Очакова був відзначений комплексом кераміки, знайденої у ямі *in situ* під культурним шаром 16 ст. Це уламки кубка та розвалу миски-чаші, виготовлені у техніці «графіто» з характерними комбінаціями сітчастої штриховки та ромбічної сітки, притаманними зразкам 13—14 ст., пер-

шої половини 15 ст. (Біляєва 2004, с. 63). Посуд має аналогії на багатьох пам'ятках Північного Причорномор'я: золотоординського шару Білгорода-Дністровського (Кравченко 1986, с. 68—70), Криму, зокрема у Херсонесі, цитаделі Мангупу (Якобсон 1950, с. 191—192; Герцен, Науменко 2005 с. 269—263; с. 273, рис. 9; с. 275, рис. 11). Кераміка «графіто» 14—15 та початку 16 ст., зустрічається також у інших частинах Очакова, за колишніми межами фортеці.

Крім кераміки «графіто», виділяються і групи монохромної (зеленого кольору) та поліхромної кераміки 14—15 ст., або початку 16 ст., які також мають аналогії на багатьох пам'ятках Чорноморсько-Егейського ареалу (Vroom 2005). До зразків 14—15 і, можливо, 16 ст., належить полив'яний посуд, аналогічний формам кераміки з терену Молдови та Румунії (Candea 1995, р. 280).

Відкриття вищезгаданих матеріалів свідчить про існування поселенської структури, яка мала спільні риси з містами циркумпонтійської смуги, Балкан, Егейського узбережжя. Цей етап передував розбудові укріплень на місці Старої фортеці кримським ханом Менглі Гіреєм у 1492 р.

Специфіка османського періоду існування Очакова простежується у двох основних культурно-хронологічних межах: 16—17 та 18 ст. Важливим доробком у його вивченні постав аналіз даних археології та писемних джерел, насамперед документів османських архівів.

У 1603 р. у посланні Везира Ємішджі Хасана-паші, написаним султану Мехмеду III щодо фортеці Озі, визнається: «Фортеця Озі — це ключова позиція всього Чорного моря та берегів Дунаю» (Ersoy, Bilyayeva 1999, р. 264). Але розбудова фортеці та зростання міських структур відбувається вже за часів правління султана Ахмеда I, що правив у 1603—1617 рр. після смерті Мехмеда III. Період 16—17 ст. найширше представлений на ділянці, де на місці Старої фортеці, назва якої залишилася у писемних джерелах, османами була розбудована фортеця Озі. Наприкінці 1620-х років вона складалась із трьох частин — Старої, Середньої та Нової фортеці (Finkel, Ostapchuk 2005, р. 153).

Нашарування 16—17 ст. визначені за стратиграфічними спостереженнями (на глибині від 1,50 до 2,50 м), залишками будівель та комплексом знахідок, характерних для цього часу. Зокрема, тут представлені фрагменти посуду Ізніку, переважно Родоського періоду, що мають вузьке датування, а також монети середини — другої половини 16 ст. та першої половини 17 ст. Це монета кримського хана Девлет Гірея (1550—1577 рр.), османська монета Мурада III (1574—1577 рр.). Певним відображенням функцій та значення міста в регіональній та транзитній торгівлі, регламентованій кодексом Джанкерманського порту у 1569 р. (Гимченко 2003, с. 69—73), є знахідка польських монет, зокрема двох монет Сигізмунда Вази (1578—1632 рр.) та угорського денарія 16 ст. (Beljaeva, Dergachova 2009, р. 21—22; визначення Л. Дергачової).

Культурний шар 18 ст. представлений багатьма будівельними залишками та знахідками речей, що належать османській культурі того часу. У процесі досліджень зафіксована ділянка північної стіни Старої або Верхньої фортеці та її конструктивні особливості. Вона складалась із двох стін: зовнішня була складена з сирцевої цегли, внутрішня з обгесаних плит вапняку та ракушняку із забутовкою дрібним камінням, відстань між стінами заповнена землею. Така конструкція повністю збігається з описом цієї ділянки фортифікацій у меморандумах Очаківських правителів Хасан Паши та Ісмаїл Паши 1710 р. (Finkel, Ostapchuk 2005, р. 176, 179, Р. 4) і засвідчує локалізацію стін Старої фортеці на плані сучасного міста на основі кореляції археологічних та писемних джерел.

Стіна була значно пошкоджена внаслідок військових дій. Крім того, шар 18 ст. на розкопці Синагога має жахливі сліди руйнації з чисельними знахідками уламків бомб, ядрами та картечю, розтряними кінськими кістками і кістками людей, які могли бути наслідками військових дій 1737 р. та штурму Очакова російськими військами 1788 р.

Різноманітна та багаточисельна колекція османського посуду виробництва Кютахь, китайського фарфору, червоноглиняних люльок з клеймами у вигляді розетки, риб, птахів, арабським написом, османськими і окремими російськими монетами представляє найбільш виразний спектр знахідок.

Крім стаціонарних досліджень терену Старої фортеці здійснений значний обсяг робіт за її межами, насамперед в ур. Левада неподалік від будинку колишньої турецької мечеті, пересвяченої у 1788 р. після штурму Очакова та перебудованої у православний храм у ХІХ ст. Тут знайдені залишки міської забудови, зокрема комплексу приміщень, які за певними особливостями схожі на конструкцію невеличкої домашньої лазні, а також водостік. Крім того, зафіксовані поховання людей зі слідами насильницької загибелі (визначення Т.О. Назарової). За деякими антропологічними ознаками та інвентарем (люльки та османська монета) швидше за все вони належать турецьким військовим, вбитих за часів російсько-турецьких війн.

Культурні нашарування ділянки датуються 17—19 ст., з переважанням матеріалів 18 ст. Це підтверджується знахідками багатьох артефактів — хронологічних індикаторів. Серед них керамічний посуд художнього центру Кютахья 18 ст., турецькі люльки, які за типологічними ознаками датуються 18 ст., зокрема люлька з сепіоліту та люлька з нефриту, можливо китайського або монгольського походження. Чудовою знахідкою є вставка у перстень з сердоліку. Вона відрізняється високохудожнім виконанням різьблення: квітки з листям, напис «Ісмаїл», зображення ножиць та дата — 1163 р. Хіджри (1749 р. Р.Х.). Зібрання монет представлено переважно османськими мідними, бронзовими та срібними монетами 18 ст. та чисельними російськими мо-

нетами 18—19 ст., зокрема скарбом срібних монет другої половини 18 ст.

В цілому, внаслідок багаторічних стаціонарних розкопок Очакова отримана велика та різноманітна колекція артефактів (біля 5000 од.).

У зв'язку із підготовкою до створення історико-культурного заповідника, був проведений комплекс робіт з уточнення археологічної карти міста та її кореляції з даними писемних джерел. Зафіксоване місцезнаходження юрти, за межами міста, тобто за валом. На одному з планів Очакова ХVІІІ ст. саме на цій ділянці зображено юртоподібні будівлі; досліджено ділянку турецького валу в районі вул. Хетагурова. У 2008 р. здійснені обмірні роботи (GPS Trimble R-3) за периметром залишків валу, що оточував терен міста разом з фортецею та проведена кореляція отриманих даних з відповідними планами міста та космічним планом Очакова.

Крім того, проведені невеличкі розкопки залишків турецької фортеці ХVІІІ ст. на о. Березань (В.М. Якубов) та розвідкові роботи на Кінбурні.

Спелеоархеологічним загоном експедиції під керівництвом к. і. н. Т.А. Бобровського здійснені часткові обстеження локалізації входів та галерей підземного міста. Підготовлена попередня карта-схема підземного міста, що нараховує понад 50 точок. Деякі місцезнаходження відкриті, зроблені плани галерей і ходів, представлена перша хронологічна та будівельна класифікація приміщень.

Таким чином дослідження в Очакові дозволили отримати докази більш раннього етапу формування поселенської структури, що передувало будівництву містечка Меглі Гірея, вперше локалізувати комплекс різночасових пам'яток на його терені, отримати спектр залишків матеріальної культури широкого хронологічного діапазону, який відповідає основним етапам розвитку міста. Перспективи вивчення Очакова пов'язані з подальшим комплексним дослідженням найдавнішої частини, мікрорегіональної структури та підземного міста, використання отриманих даних у контексті вивчення пам'яток османської культури Північного Причорномор'я та вирішенні наріжних питань історії України.

У 1999—2000 рр. колективом вчених України та Туреччини (С.О. Біляева, Б. Ерсой та І. Куйюлу-Ерсой) здійснені розвідкові роботи та обстеження османських пам'яток на терені Одеської області, зокрема районів компактного мешкання гагаузів, Хмельницької (Кам'янець-Подільський), Чернівецької (Хотинська фортеця) областей, татарських і османських пам'яток Криму (понад 100 нерухомих пам'яток).

З 1999 р. Міжнародною українсько-турецькою експедицією ІА НАНУ розпочато цілеспрямоване археологічне дослідження пам'яток османського періоду Аккерманської фортеці у м. Білгород-Дністровському Одеської області. Вона була форпостом Османського прикордоння, залишалася важливим центром міжнародної торгівлі (Ostapchuk, Bilyayeva 2009).

Не дивлячись на досить велику історію вивчення фортеці, час її виникнення, архітектурно-археологічна періодизація структури пам'ятки та її окремих елементів досі є об'єктом наукових дискусій (Шлапак 2001), і залишається актуальним питанням історико-археологічних досліджень. Основні завдання робіт міжнародної експедиції були зосереджені на наступних напрямках: вивчення будівельно-просторового комплексу фортеці та її хронологічної періодизації османської доби; проведення археологічних розкопок.

На початковому етапі наших робіт були проведені обстеження залишків мечеті у Цивільному дворі фортеці. Але головним об'єктом багаторічних стаціонарних досліджень був терен Нижнього двору фортеці. Тут у 1999—2004 рр. здійснені розкопки турецької лазні. Як встановлено за матеріалами розкопок, зокрема монетними знахідками та архівними документами, лазню було побудовано за часів Баєзіда II Вели наприкінці 15 — на початку 16 ст. Її побудова у просторі, захищеному стінами Нижнього двору, була необхідною, щоб забезпечити можливість обмивання перед намазом. Функціонування приміщень лазні за первинним призначенням з неодноразовим проведенням ремонтних робіт (штукатурки, фарбування внутрішніх стін гарячої секції лазні та заміни плит підлоги) відбувалося принаймні до другої половини 17 ст., що засвідчується спогадами турецького мандрівника Е. Челебі, який бачив її у 1657 р. Вірогідно у другій половині 17 — на початку 18 ст. її приміщення були пристосовані під майстерню з виробництва куль та складські приміщення для збереження продукції. Про це свідчать знахідки кулелійок, типових для середини 17 ст., біля трьох десятків куль округлої форми, які відповідають формі кулелійок, та понад два десятки куль конічної форми, більш пізніх за часом. Всі кулі не були у використанні.

На основі вивчення комплексу архітектурно-будівельних залишків, особливостей планування та розташування приміщень, розробці методики реконструкції даху на основі планіграфії знахідок віконного скла у приміщеннях будівлі, а також співставлення з аналогічними спорудами на терені Османської імперії, запропоновано модель Аккерманської лазні. З метою збереження її залишків були здійснені невідкладні заходи щодо водовідведення, побудови захисних стін за розрахунками док. С. Тунчоку. Проведена пасивна консервація будівельних залишків лазні річковим піском. Крім того, був підготовлений проект консервації об'єкту за проектом чл.-кор. Академії Архітектурі Ю.Г. Лосицького.

У 2005—2009 рр. роботи експедиції набули формату міждисциплінарного проекту. Провідне місце у його виконанні належить Інституту археології НАН України. Останнім часом активна співпраця здійснювалася з Державним Науково-технічним центром «КОНРЕСТ» та «Геоматію», представництвом фірми Trimble. Іноземними організаціями, що брали участь у проекті та співробітництво з якими продовжується, є: Турецьке історичне това-

риство (1999—2002), Турецька інформаційна асоціація співробітництва та розвитку (2004—2006), Фонд Макса фон Бергема (2005—2008), Британський Інститут в Анкарі Британської Академії Наук (2006—2010) та Лабораторія Єгейської та Близькосхідної Дендрохронології Корнуельського Університету, США (2008—2010). Розробка проектів об'єднала фахівців різних наук з багатьох країн світу. У складі команди дослідників археологи: к. і. н. С.О. Біляєва, к. і. н. Ю.В. Болтрик, м. н. с. І.В. Карашевич, к. і. н. О.В. Колибенко, к. і. н. О.Є. Фіалко, а також археолог — фахівець з консервації археологічних пам'яток к. і. н. О.С. Беляєв (Україна), проф. Б. Ерсой, проф. І. Куйлу-Ерсой, д-р Х. Урер, ас. С. Байракал, а також фахівець з консервації та реставрації архітектурно-археологічних пам'яток д-р С. Тунчоку (Туреччина), д-р Дж. Метью (США), англійський археолог д-р Дж. Беннетт, який репрезентує університет Білкенг (Туреччина); археологи та водночас фахівці з геодезичних та геофізичних досліджень Р. Хеддлси та А. Тернер (Великобританія); історико-османісти: к. і. н. О.І. Галенко (Україна), проф. В. Остагчук (Канада), д-р К. Фінкель (Великобританія); архітектори: чл.-кор. НАА Ю.Г. Лосицький, А.М. Мартинюк-Медвецька, канд. архітектури К.В. Присяжний (Україна); фахівці в галузі геофізичних та геодезичних методів досліджень: О. та О. Завінські, Л.З. Лисицький, С.Ю. Росомаха (Україна); дендрохронології: проф. Т. Важний (США) та С. Сагайдак (Україна); петрографії: к. х. н. Р.Б. Гуцуляк (Україна), ґрунтознавства: проф. Ж.М. Матвейшина (Україна).

Джерельну базу проектів склали матеріали археологічних досліджень 1999—2009 рр.; матеріали архіву Палацу Топкапі та Вищого Міністерського Османського Архіву (Prime Ministerial Ottoman Archive) у Стамбулі; турецькі та російські карти і плани, що зберігаються у Російському Воєнно-історичному архіві у Москві, фотографії та малюнки Старого та сучасного Аккерману (копії та оригінали), що зберігаються у Білгород-Дністровському історико-краєзнавчому музеї; результати геофізичних та геодезичних досліджень; комплекс проб будівельних розчинів та будівельних матеріалів з різних та різночасових структур фортеці, зокрема лазні та барбакану; зразки деревини та ґрунту.

В основу методики досліджень був покладений принцип комплексного архітектурно-археологічного вивчення Аккерманської фортеці як цілісної системи османського форпосту: забезпечення обороноздатності, життєдіяльності адміністрації та гарнізону, релігійних відправлень. При цьому було враховано, що у попередню структуру пам'ятки, яка склалася у Молдавський період, були внесені зміни. Османи запізналися з реконструкцією фортеці, необхідної у нових умовах швидкого розвитку артилерії. Але, крім ремонтних робіт, за часів османського володарювання мала місце і перебудова певних структур фортеці. Башти були посилені за рахунок встановлення гармат, побудовані 7 бастионів. Внутріш-

ні bastiони були вперше підняті, щоб поставити платформи для гармат, побудовані контрфорси для зміцнення стін фортеці напередодні османо-російської війни 1735—1739 рр. Здійснена забудова внутрішнього простору фортеці у руслі османських культурних традицій.

Надзвичайно важливим результатом досліджень є делімітація молдавського та османського будівельних періодів фортеці за архітектурно-будівельними ознаками, матеріалами розкопок та архівними джерелами (С.О. Біляева, Дж. Беннетт, Р.Б. Гуцуляк, А.М. Мартинюк-Медвецька, К.В. Присяжний, В. Остапчук, К. Фінкель). Новим фактом в історії досліджень пам'ятки є встановлення будівельної періодизації та особливостей модернізації захисних стін з барбаканом Нижнього двору. Вперше простежені елементи перебудови барбакану з дозорною баштою, відкритий вхід-вихід та залишки переходу від приміщень барбакану до башти з арковим склепінням. Низькі стіни, зафіксовані в османських джерелах, були декілька разів добудовані у висоту, про що свідчать рядки зубчастих завершень стін (Finkel, Bilyayeva and Ostapchuk 2008, p. 8). Таким чином османи намагались захистити фортецю і, особливо, внутрішні будівлі двору, зокрема, лазню від нападу козаків.

Вперше в історії дослідження пам'ятки також здійснений комплекс робіт у рові Аккерманської фортеці, обстеження ескарпу та контрескарпу, визначення їх розмірів, ширини та глибини рову.

Великий обсяг робіт виконаний за допомогою методів неруйнівної археології: суцільних обмірів фортеці за допомогою GPS Trimble 3M Total station та Trimble R3 DGPS та створення комп'ютерної моделі. Це дало можливість вперше отримати розміри всіх компонентів структури фортеці: стін, башт, воріт, bastiонів, амбразур, вікон, що, в свою чергу, відкриває простір для їх детального вивчення та порівняння. З метою локалізації місць локалізації будівельних споруд, які позначені на різних графічних планах фортеці 18—19 ст., проведені роботи за допомогою комплексу приладів з неруйнівної археології: вимірювача питомого опору матеріалів (Geoscan RM15 Resistivity Meter) у комбінації з градіометром (Geoscan FM36 Fluxgate Gradiometer) та радаром (Mala Remac GPR), що дозволило Р. Хеддлси та А. Тернеру виявити обриси деяких архітектурних споруд у Гарнізонному та Нижньому дворі. Результати комплексу геофізичних досліджень дали можливість внести суттєві корективи щодо визначення часу побудови деяких об'єктів фортеці та ремонтних робіт, призначення будівельних споруд тощо. Аналіз отриманих даних дозволяє з'ясувати та уточнити характер змін у будівельній структурі і оборонному комплексі протягом всього періоду його функціонування.

Локалізовано розташування башт та їх назви османського часу на плані фортеці за дослідженнями архівних матеріалів (В. Остапчук та К. Фінкель).

У результаті багаторічних археологічних розкопок отримана велика колекція матеріальної культури, яка нараховує понад 17 тис. артефактів. У її складі, в основному, матеріали 14—18 ст. — золотоординського, молдавського і османського періодів, з переважанням останніх. Також є деякі знахідки давньоруського часу, зокрема уламки скляних браслетів 12—13 ст. та наконечник стріли давньоруського походження з широким діапазоном датування 10—14 ст.

Серед керамічних виробів — кухонний та столовий посуд локального та імпортного виробництва, зокрема відомих центрів художньої кераміки Туреччини — Ізніка та Кютах'ї, китайський фарфор. Колекція люльок нараховує понад 1400 екземплярів 17—18 ст., які відрізняються типологічними особливостями та декором. Особливий інтерес викликають люльки з клеймами, інколи з іменами майстрів, або назвами центру виробництва. Одна з люльок має дату виготовлення — 1080 р. Хіджри (1673—1674 рр. Р.Х.).

Серед виробів з металів привертають увагу предмети ужиткового мистецтва: поясні набори, прикраси, зокрема колекція пернів із бронзи та срібла, деякі зі вставками з напівкоштовних та коштовних каменів.

Понад 300 екземплярів нараховує колекція монет із міді, бронзи, срібла. Вона представлена монетами Золотої Орди, Кримського ханства, Молдавського князівства, Османської імперії, Речі Посполитої, Австро-Угорської та Російської імперій. Переважна більшість монет — османські рубезу 15/16 — 18 ст., у тому числі золота монета султана Мехмеда III, чекан Константинополя 1595 р.

Проведення багаторічних досліджень османських форпостів — Очакова і Аккермана засвідчили перспективність комплексного вивчення історичної топографії, архітектурно-будівельної періодизації, матеріальної культури. Конче необхідним залишається подальше картографування пам'яток, каталогізація колекції османських артефактів, їх публікація. Лише за умов суцільного картографування та просторового аналізу можливе з'ясування процесу засвоєння території населенням різних культурно-господарчих типів.

Наявність великого масиву османських артефактів на терені українських земель засвідчує перспективність вивчення різноманітних аспектів взаємодії османського та слов'янського світів у процесі їх тривалого співіснування: від воєнних конфліктів до мирних торговельних відносин, культурних запозичень та інтегративних проявів.

Подальше дослідження пам'яток османського періоду сприятимуть розумінню впливу соціально-культурних факторів Північно-Чорноморського ареалу в українських землях за часів фінального середньовіччя і переходу до Нового часу. Особливо значення вони набувають у контексті вивчення регіональних та глобальних проблем Східноєвропейського, Близькосхідного та загальноєвропейського простору, основних тенденцій загального історико-культурного процесу тогочасного світу.

Біляєва С.О. Попередні підсумки розкопок Очакова у 1995 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 1996. — Вип. 5. — С. 40—42.

Біляєва С.О. Археологічні дослідження Очакова // BORISTHENIKA-2004. Матеріали міжнародної наукової конференції к 100-літтю початку досліджень острова Березань Э.Р. фон Штерном. — Николаев, 2004. — С. 60—66.

Герцен А.Г., Науменко В.Е. Поливная керамика из раскопок цитадели Мангупа // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв. — К., 2005. — С. 257—287.

Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII — XIV в.). — К., 1986.

Тимченко В.Н. Кодекс законів султана Селіма II як джерело для дослідження економічної історії Османського Півдня України (на прикладі Очаківського санджаку) // Україна і Туреччина. — К., 2003. — С. 69—73.

Шлапак М. Белгород-Днестровская крепость. — Кишинев: ARC, 2001.

Якобсон А.Л. Средневековый Херсонес (12—14 вв.) // МИА. — 1950. — № 17.

Varam U., Carroll L. A Historical Archaeology of the Ottoman Empire. — New York, 2000.

Beljaeva S., Dergaciovă L. Descoperiri monetare provenite din săpăturile arheologice de la Oçakov și Cetatea Albă — Belgorod-Dnestrovski (1990—2005) // Al X-lea simpozion de Numismatică. Chișinău, 2009. — P. 21—22.

Candea I. BRĂILA. Origini și Evoluție până la Jumătatea secolului al XVI-lea. Muzeul Brăilei Editura Istros, 1995.

Ersoy B., Bilyayeva S. Ōzi kalesi (Ukrayna-Ochakiv) arkeolojik çalışmaları // Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi. Bildirileri 4—7 Kasım 1997, Ankara. Atatürk kültür merkezi Başkanlığı, Ankara, 1999. — P. 263—268, ill. 441—446.

Finkel K., Ostapchuk V. Outpost of Empire: an appraisal of Ottoman building registers as sources for the archaeology and construction history of the Black Sea fortress of Ozi // An Annual on the Visual Culture of the Islamic World, Muqarnas, Volume 22, Leiden, Brill. — 2005. — P. 150—188.

Finkel C., Bilyayeva S. and Ostapchuk V. Historical-archaeological investigations at Akkerman (Bilhorod-Dnistrovsky) fortress, Ukraine, 2008 // Anatolian archaeology. Volume 14. — London, 2008. — P. 8—10.

Ostapchuk V., Bilyayeva S. The Ottoman Northern Black Sea Frontier at Akkerman Fortress: The View from a Historical and Archaeological Project // Proceedings of the British Academy. 156. The British Academy. London, 2009. — P. 137—170.

Vroom J. Byzantine to modern pottery in the Aegean., Parnassus Press. — Utrecht, 2005.

С. А. Біляєва

РЕЗУЛЬТАТЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ОСМАНСКИХ ПАМЯТНИКОВ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

С развитием исторической археологии в мировой науке формируются новые теоретико-методологические обоснования ее роли в исследовании социально-экономической проблематики, в том числе переходных этапов развития общества, корреляции археологических и письменных источников. В этой связи не случайно в последнее десятилетие 20-го столетия отмечается повышение интереса к государственному образованию средневековья — Османской империи, охватившей огромные пространства в Азии, Африке, Европе, вобравшей десятки этносов

и многообразные культур. С конца 80-х — в начале 90-х гг. XX в. формирование нового научного направления — изучения османских памятников Северного Причерноморья имеет место и в Украине.

В 1989 г. экспедицией Института археологии НАН Украины начаты исследования в Очакове, которые продолжают по настоящее время. В результате многолетних работ найдены материалы, которые характеризуют более ранний этап поселенческой структуры, задолго до строительства городка Менгли Гирея в 1492 г. Определены историко-хронологические этапы развития города в османский период, получена большая и разнообразная коллекция артефактов, в том числе уникальных предметов прикладного искусства.

В 1999—2009 гг. проводились комплексные научные исследования памятников Османского периода на территории Аккерманской крепости, которые приобрели формат крупного междисциплинарного проекта ученых Украины, Великобритании, Канады, США, Турции. Важным результатом работ является делимитация молдавского и османского строительных периодов в истории сооружения крепости, прежде всего стен Нижнего двора с барбаканом, исследование турецкой бани конца 15 — начала 16 ст. Большой объем работ выполнен методами неразрушающей археологии с привлечением новейшей геодезической и геофизической техники, проведения дендрохронологических, петрографических и споро-пыльцевых анализов. Многотысячная коллекция находок включает образцы турецкой художественной керамики Изника и Кютахьи, прикладного искусства из бронзы, серебра, кости.

Перспективы изучения османских памятников Северного Причерноморья связаны с дальнейшим расширением источниковедческой базы, продолжением междисциплинарных исследований, развития тематики исторической археологии. Особое значение они приобретают в контексте взаимодействия турецкого и славянского мира в процессе их длительного сосуществования, решения региональных и глобальных проблем Евразийского ареала на путях перехода от средневековья к Новому времени.

S. O. Bilyayeva

THE RESULTS AND PERSPECTIVES OF THE INVESTIGATIONS OF THE OTTOMAN MONUMENTS IN THE NORTH BLACK SEA AREA

The interest toward the Ottoman archaeology has been increased in the World science and in the Ukraine apparently at the end of 20th century.

In the course of the excavation in Ochakiv, including the international part of expeditions in 1997—1998 year, the new facts of its historical development were obtained. Among these discoveries are: more early date of the formation of the site, the historical and chronological periodization of the cities structure, collection of unique artifacts.

The international and interdisciplinary projects at Akkerman fortress were provided in 1999—2009 yy. also. The great part of investigations was carrying out on the base of undestructing archaeology with the using of the new equipment. The important results were obtained in the course of the excavation of the Ottoman bath house and barbican and building periodisation of the fortification was established. The mode of life was represented by variable collection of artifacts.

The perspectives of the study of the Ottoman monuments of the Black Sea area take the great significance for decision of problems of the Ukrainian and Turks interrelations.